

"**Піснь о ... Потоцькім ...**" – Піснь о пану Миколаю Потоцькім, гетьмані короннім, а о Хмельницькім р[оку] П[анського] 1648 // Там само. – С. 98 – 99.

"**Побудка...**" – "Побудка зпрудка християнським воєм..." // Там само. – С. 118 – 121.

"**Поб'їду...**" – "Поб'їду над ляхами нося Украин'ї..." // Там само. – С. 101.

"**Послухайте...**" – "Послухайте, що з вас живо ..." // Там само. – С. 122 – 124.

П'їснь о Будин'ї – П'їснь о Будин'ї, воєнска // Там само. – С. 124 – 126.

П'їснь о образє – П'їснь о образє Кло[ко]чевском // Там само. – С. 126 – 128.

"**Серед поля...**" – "Серед поля широкого церковка стояла..." // Там само. – С. 129.

"**Чтиридєсять ...**" – "Чтиридєсять тисяч Богдан войська споряжаєт..." // Там само. – С. 101 – 104.

Т.Л. Видайчук, асп.

ВІДБИТТЯ ДРУГОГО ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ВПЛИВУ У ГРАФІЦІ ТА ОРФОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСНИХ ЖИТІЙНО-ПОВІСТЕВИХ ПАМ'ЯТОК ХVІ СТ.

Досліджено дванадцять характерних рис графіки та орфографії українських рукописних житій ХVІ ст., у яких відбився другий південнослов'янський вплив.

Twelve idiosyncrasies graphics and orthography features of the Ukrainian handwritten sacred life stories in which the second southern slavonic influencing was reflected are studied.

У кінці ХV – на початку ХVІ ст. поглибилося розмежування писемної і розмовної мови, до чого спричинилася пуристично спрямована реформа церковнослов'янської мови, проведена патріархом Тирновським Євфимієм у кінці ХІV ст. у Болгарії та Сербії. Основні тенденції реформи полягали в тому, щоб відокремити книжну мову від народної, встановити більш-менш сталі правила правопису, "очистити" церковнослов'янську мову від пізніших місцевих нашарувань.

Фактично реформою відновлювались на письмі "юс великий" (Ѹ), редуковані (ь, ѣ), звукосполучення [ж?д?], літера б замість п після

м (Олимпъ), літера д замість т після н (Андоній)¹ та ін. Реформа Євфимія, на думку Ю. Шевельова, зачепила Україну лише у 20-ті роки XVI ст. – в епоху Реформації, тому що саме з цього часу її основні риси помітні в церковних текстах².

Житійно-повістеві твори, що перебували в колі церковно-релігійної тематики, також зазнали другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. Він помітний, по-перше, у змістових акцентах. Оскільки в епоху Реформації в центрі уваги стає людина – то в житті “внутрішнє і фізичнє життя святого описується з більшим динамізмом та експресією”³, це видно і з більш світських сюжетів житійно-повістєвих творів. По-друге, згаданий вплив виявляється у графіко-орфографічних особливостях текстів, графіка яких була результатом “механічного впливу” сербського і болгарського письма⁴.

Пам'ятки житійно-повістєвої літератури є цінним джерелом для вивчення історії української графіки та орфографії, становлення українського правопису на фонетичній основі, адже саме в цих текстах переплелися книжні та живомовні елементи.

У статті досліджено списки житій, що містяться у збірниках або є окремими рукописними книжками із житієм того чи іншого святого. Для аналізу нами було взято рівноцінні уривки житій по 500 словоформ із відповідних збірників та окремих житій, умовні скорочення назв яких подаються в кінці статті. Ці пам'ятки коротко схарактеризовані М.І. Петровим⁵ та М. Сперанським⁶, але їх повного графічного і фонетичного опису на сьогодні не існує.

Детальне вивчення житійно-повістєвих творів XVI ст. показало, що в їх текстах відбито ряд виразних графіко-орфографічних особливостей другого південнослов'янського впливу.

1. Так, однією з цих особливостей є втрата інтервокального звука [й] у написаннях типу: царица моа (Зб. 239, 120 зв.), повръзенїа (Пар., т. 1), Федосїа (ЖСО, 1), житїа (8), оуноша (10), твоа вол" (17), оученїа (62), архиереа (Зб. 449, 186), Аркадіа (Зб. 274, 232 зв.), божїа (239), діавола (Зб. 215, 102 зв.), оутвръженїа (2 зв.), скончанїа (2 зв.), чрева са (Зб. 215, 33). Таке написання засвідчене у 20% словоформ, решта ж слів написана за традиціями давньоруської орфографії, де в цих позиціях пишеться " або #: помышленї# (ЖСО, 2), въздержанї" (3), подвиза"с# (4), да"ме (15), Димїтрі# (Зб. 449, 122), творенї# (186), городскы# (Зб. 319, 1), житї# (101), родител# сво# (104), пһні# (Зб. 248, 11зв.), мирскї# (11 зв.), келї# (12), і"коже (12), ди"воль (Зб. 215,

102 зв), Пг лагї" (102 зв.).

На початку слова вживаються лише йотовані літери, відсутність йотації в цій позиції не засвідчується: "ко (ЖСО, 10), "коже (Зб. 248, 12), #зщл (Пар., 1), "vh (2), "кова (Зб. 293, 120).

Запровадження південнослов'янської риси – написання а без йотації – порушило давньоруську традицію написання # після приголосної, а " – на початку слова та після голосної⁷. Через це літери у зазначених позиціях часто плуталися.

На місці літер # та " у 3% словоформ вживається буквосполучення іа (иа), як на початку слова, так і в середині між голосними та приголосними: маіа (Зб. 314, 177), Иакова (ЖСО, 48), іакоже (Зб. 248, 174), діавола (Зб. 215, 102 зв.), диаволь (102 зв.).

2. Другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом регламентувалось написання літер ь та ъ на позначення редукованих. І. Огієнко стверджував, що традицією було писати ъ у префіксах і прийменниках⁸, що підтверджують приклади з аналізованих житій: размыслл (Зб. 319, 104), створити (104), въ градлх (Зб. 248, 11 зв.), кь симь (Пар., 1 зв.).

У рукописах широко використовується ь замість ъ у кінці слів. Пояснюється це тим, що писарі в цій позиції на місці ъ ставили по-південнослов'янськи ь⁹: копоноувь рыломь (ЖСО, 10), пивь (10), лѣтомь (Зб. 293, 113 зв.), монастырь (113 зв.), Єфргь (Пар., 1), родомь (1), потомь (1).

Після другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках "закріплюється вживання паєрка на місці ъ і ь"¹⁰ над сполученнями приголосних і в кінці слів: мг р'ваго (ЖСО, 10), в'зира" (16), иншим' (Зб. 449, 122), из'выкшU (Зб. 319, 104), в'гор@ (Пар. 1). Проте частіше зредуковані зникають безслідно: вслх (ЖСО, 2), любве (28), бг зпечалное (29), доволна (30), праздника (Зб. 449, 187), соловецкый (Зб. 319, 1), постничг скым (1) Козма (103 зв.), внимаше (Зб. 248, 6), в монастырь (113 зв.), ползл (210), встг рпит (Зб. 314, 108).

Вживання графеми ъ для позначення звука [o] з сильного зредукованого дуже часто, але позначення через ъ звука [e] не трапляється жодного разу: възбранл (Зб. 449, 122), изьстанUть (Зб. 319, 1), въплотены" (74 зв.), створити (104), събращас# (Зб. 274, 240). Є.Ф. Карський відносить цю рису також до другого південнослов'янського впливу¹¹.

3. До характерних рис належить і написання графеми е на

позначення йотованого звука [йе] на початку слова та після голосного, тоді як у давньоруській правописній традиції графеми е та г не розрізнялись. Л. Жуковська, розглядаючи вживання даної графеми, зазначає, що “можливо південнослов’янською модою слід пояснити використання широкого варіанта е, оскільки чітке протиставлення широких і вузьких букв було вироблене до другої половини XVI ст.: широкий варіант е якорна, або язикова, переписувачі писали на початку слова та складу; вузький варіант вживали після приголосних літер”¹². Так, у пам’ятках першої половини XVI ст. написання літер е та г не розрізнялись: изидеже (ЖСО, 10), повелева аще емU творити (16), читаема (Зб. 449, 122), прелесть (122), елг оуфг тій (186), на беле озг рг (Зб. 319, 100 зв.).

Уривки, датовані серединою XVI ст., показують, що літери е та г писарі писали на свій розсуд: ког м (Зб. 319, 101), оуслажаемаю (101), преобидхвши (101), рожг ніг (103 зв.), прочг г (104), фг врал< (Зб. 248, 1), ^че (1), божг ствг (1), цвг тUшее (12), прейдущє (173 зв.), обитг ли (174), его (131 зв.), гмU (174), люб#ше его (Зб. 215, 60), знамениемь (102 зв.), Пелагі" (102 зв.), повеленіемь (Пар., 1 зв.), архіг пископъ (Зб. 274, 239).

У рукописах пізнішого часу норма, що постала в умовах другого південнослов’янського графіко-орфографічного впливу, діяла частіше. Лише 30% вживань показують, що літеру е писали на початку слова та складу, а літеру г – після приголосної: жг на жг г го (Зб. 274, 233), житие (Зб. 215, 31 зв.), плод чрг ва е" (33), потрг ба (60), нг "кожг прг ж (Зб. 293, 113 зв.), ргчг (120 зв.), Єфрг ма (Пар., 1 зв.), есмы (2) скончаніє (2 зв.).

4. У досліджуваних пам’ятках графема ы (з початковим ъ) майже витіснила графему г (з початковим ъ): пришеды (ЖСО, 10), Зосимы (Зб. 319, 1), пребыванием (1), чловг цы (Зб. 248, 174), правым (210 зв.), възыскати (Зб. 314, 108), Никиты (177), чг рныцьми (Зб. 274, 233), свышг (Зб. 293, 113 зв.), слышах (120 зв.), врсты (Пар., 1). Зафіксовано лише чотири словоформи, у яких ы написано за давньоруським зразком (з початковим ъ): бгвъ (ЖСО, 16), влкг (Пар., 2 зв.), городскг" (Зб. 319, 1), свгшг (104). В одному випадку маємо написання у вигляді поєднання літер ь та і, від останньої йде риска ліворуч і перекреслює ь, типу һі : пргчистһі (Зб. 319, 100 зв.).

5. Південнослов’янський правопис кінця XIVст. регламентував вживання графем на позначення звука [о]. “У давньоруський період чітко розмежовувалось вживання широких і

вузьких варіантів букви о. Ще до реформи Євфимія Тирновського широкий варіант о чи ѿ писали на початку слова та складу, о вузьку – після приголосних”¹³. А другий південнослов’янський вплив став причиною “уживання графеми ѿ між приголосними”¹⁴.

Правопис житійно-повістевих творів XVI ст. показує, що звичайне о і широке ѿ використовувались без різниці в середині слів між приголосними і в кінці слів: прочноюю (ЖСО, 10), сего (10), конєць (Зб. 319, 74 зв.), дОсадУ (74 зв.), подобнО (101), сОхранших (Зб. 248, 1), прОславлю (210), подобаєть (210 зв.), самогО (210 зв.), СтОлпника (Зб. 314, 177), добродетелгми (Зб. 215, 33), посмѣхъ (103), словг с (Пар., 1 зв.), исподобит (2 зв.), ПОдражателемъ (2 зв.), того (2 зв.).

На позначення прийменника вживається о вузьке та ѿ: о приходѣ (ЖСО, 1), о роженіі (Зб. 248, 5 зв.), о жгнѣ (11 зв.), о таковг м ѿроцѣ (109 зв.), ѿ нѣмъ (Зб. 215, 33), ѿ оученицѣ (60).

Лише у трьох випадках літера ѿ вживається між приголосними: плѡда (Пар., 1), подѡбаєть (2 зв.), мнихѡмъ (Зб. 274, 232 зв.). Зазвичай ця літера писалась на початку слова: ѡчима (ЖСО, 24), ѡчию (57), ѡстрови (Зб. 319,1), ѡца (103), ѡставлгши (104), ѡколичной (104), ѡбичаю (Зб. 248,11 зв.), ѡкрг стнихъ (109 зв.), ѡдг ржи (Зб. 314, 108 зв.), ѡзлоба (177), ѡдобр" (Зб. 215, 33), ѡкт"бр" (98); писалась і після голосної: Геѡргі" (Зб. 319, 74), Фѡдосіе (Зб. 293, 6). Так само часто на початку слова трапляється літера о вузьке: очима (Зб. 319, 1), оных (101), отца (103 зв.), отрокУ (104), образъ (104), обители (Зб. 248, 1), обычаи (11 зв.), обидил (Зб. 314, 177), одръ (239).

б. У досліджуваних житійно-повістевих творах зберігається давньоруська традиція написання и між приголосними: пришг ды (ЖСО, 10), родителю (Зб. 319, 1), единой (1), оучительства (74 зв.), Кирила (100 зв.), видѣти (177), вс"кими (Зб. 215, 33), воистинУ (33 зв.), свитокъ (Пар., 2). За південнослов’янською традицією (і між приголосними) написаний лише 1% слів: молітвами (Зб. 248,1), подвізи (1), жівьи (174), възвеселіс" (Зб. 274, 233), вг лицѣ (Зб. 293, 11 зв.), едінъ (113 зв.), сімъ (Пар., 1 зв.).

Дослідники другого південнослов’янського графіко-орфографічного впливу зазначали, що староукраїнські переписувачі надавали перевагу при написанні букви і (ї) у позиції перед голосними, а сербські і болгарські – букві и¹⁵. Ця закономірність повністю відбита у правописі аналізованих текстів: вг ликіи (ЖСО,

10), жаданіє (10), патріарх (10), житіє (Зб. 319, 1), прг ставлені" (1), писанію (104), смирг нномУдрію (Зб. 248, 6), болһзнію (174), драгіи (Зб. 314, 108 зв.), пріг млютг (240), Пг лагі" (Зб. 215, 102 зв.), сі#ніє (Пар., 2). Проте на 7% написань відбився сербський і болгарський вплив: Анастасію (ЖСО, 10), литоургию (16), июн" (Зб. 315, 100 зв.), рUски# (Зб. 314, 94), житие (177), си" (Зб. 215, 60), ди"воль (102 зв.), Пелагіє (102 зв.).

На позначення прийменників та сполучників використовувались однаковою мірою і літера і, і літера и : и никто не смі"...(Зб. 319, 104), житіє и подвізи...(Зб. 248, 1), і во інһхъ градһх і ѡкрг стныхъ странахъ і весехъ (109 зв.), і мытес" и чистити (Зб. 314, 177), и ншимь и нг доужымь (Зб. 274, 233).

Власні назви при написанні також можуть починатися як з літери и , так і з літери і: ІоаннU (Зб. 248, 6), ИгоревU (Зб. 314, 94).

7. Для передачі звука [y] писарі використовували кілька графічних знаків: у, оу, ов, U, вживаючи їх спорадично, незважаючи на позицію у слові та оточення: попустити (ЖСО, 16), курикь (20), Агапиту (24); оумилосг рдивс" (ЖСО, 10), слоужебникъ (16), оутренемU (101), СоуФимі# (Зб. 248, 210), чоуда (Зб. 314, 177), єдиною (Зб. 274, 232 зв.), дроугоу (232 зв.), соути (233), оућхоу (233), слһпоу (Зб. 243, 120 зв.), дровгъ (Зб. 314, 177), совди"мь (177), праведнов (177), подроужие (177), овпраздінив (177), рабов (Зб. 274, 233), водU живU (ЖСО, 10), послUшници (Зб. 319, 1), сUетною (74 зв.), цвһтU (101), мUжа (Зб. 248, 11 зв.), слUжбһ (12), внUкU (Зб. 314, 94), лUкавство (177), сUпрUжницг (Зб. 215, 33), роднU (Пар., 2), ведоутгмоу (2).

З XV ст. внаслідок другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках з'являється графема @, яка передавала звук [y] та звукосполучення [йу]. В.М. Щепкін зазначав, що ця літера "ставилася краси заради, а не істини"¹⁶: с@та (Пар., 1), подобно@ (1), гор@ (1), с@dний (1 зв.), р@кг (1 зв.), с@ть (1 зв.).

На позначення звука [y] писарі найчастіше вживали буквосполучення оу та літеру U. Частота використання кожної графемі становить 40%; 10% написань – буквосполучення ов; літера @ вживається рідше, у 7%, решта – 3% написань – наближені до сучасного зображення у.

8. Їжиця (v), що "за південнослов'янською орфографією передавала два звуки [і] та [в], залежно від позиції в слові та

діакритичного знака над нею”¹⁷, вживалася лише в словах іншомовного походження: євангелиє (ЖСО, 15), амвонh (Зб. 314, 177 зв.), Сврвн (Пар., 1).

9. Внаслідок другого південнослов'янського впливу в староукраїнській орфографії відновлюється графема F, яку тепер почали писати в рядку. Літери ф та F використовувались паралельно в іншомовних словах і позначали звук [ф]: Соуфиміа (ЖСО, 10), СоуFмі" (Зб. 248, 210), Феодосіє (Зб. 293, 6), Феодосі# (Зб. 314, 274), феврал# (Зб. 248, 1), Fеврал# (101), стg Fань (Зб. 215, 33).

10. Матеріал пам'яток показує, що літера S (зіло) вживалася не лише на позначення числа, а й передавала поряд з літерою з (земля) звук [з]: bsh (ЖСО, 9), shло (10), prospshcg ша (Зб. 314, 239), кн"s" (Зб. 293, 120 зв.), дроусіи (Пар., 1 зв.); сказане стосується і спільнокорених слів.

11. Буква k (ксі) “з кінця XIV ст. починає зрідка вживатися в іншомовних, переважно грецьких, словах у значенні [кс]”¹⁸. Правопис житійно-повістевих творів показує, що звукосполучення [кс] передавалось на письмі грецькою літерою k і буквосполученням кс: Алг кандра (Зб. 248, 132), Алекsh" (Зб. 314, 232 зв.).

12. У текстах наявне відновлене другим південнослов'янським впливом звукосполучення [ж?д?]: жаждоу (ЖСО, 10), жожде (16), хождахU (Зб. 248, 11 зв.), прихождаше (11 зв.), рождень (Зб. 314, 177), даждь (Зб. 274, 233), ждаах@ (Пар., 1).

У підсумку можна стверджувати, що правопис житійно-повістєвої літератури XVI ст., хоч і зазнав сильного південнослов'янського графіко-орфографічного впливу, але зберіг закладені ще в епоху Київської Русі фонетичні принципи написання. Механічний характер правописної реформи, спричинений другим південнослов'янським впливом, мав своїм наслідком в орфографічній традиції своєрідне “плетіння графем”. Реформа повернула одні графеми та зруйнувала правила вживання інших, що призвело до ще більшої правописної неунормованості староукраїнської мови XVI ст.

¹Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV – XVII веков. – СПб., 1903. – С.3 – 4; ²Shevelov G.Y. The Historical Phonology of Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979. – P. 395 – 396; ³Орлов А.С. Древнерусская литература XV – XVI вв. – Изд. 2. – М.-Л., 1993. – С. 187; ⁴Лихачёв Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. – М., 1958. – С. 66; ⁵Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1891. – Вып. 1; 1901. – Вып. 2;

⁶Сперанский М. Описание рукописей библиотеки князя Безбородко в г. Нежине. – М., 1900. – Т. 1; ⁷Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии XIX – XV вв. : (На материале проложного Жития Евгения) // Язык и письменность среднеболгарского периода. – М., 1982. – С. 49; ⁸Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.: Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930. – С. 216; ⁹Тихомиров Л.А., Муравьёв А.В. Русская палеография. – Изд. 2, доп. – М., 1982. – С. 20; ¹⁰Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 52; ¹¹Карский Е.Ф. Западнорусские переводы псалтыри в XV – XVII ст. – Варшава, 1896. – С. 166; ¹²Жуковская Л.П. Зазнач. праця. – С. 49; ¹³Гнатенко Л.А. Зазнач. праця. – С. 50; ¹⁴Там само. – С. 50; ¹⁵Жуковская Л.П. Зазнач. праця. – С. 49; ¹⁶Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии. – М., 1920. – С. 119; ¹⁷Гнатенко Л.А. Зазнач. праця. – С. 50; ¹⁸Там само. – С. 52.

Список умовних скорочень назв джерел

ЖСО – Житіє Сави Освященного. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 25Спер.

Зб. 215 – Збірник на 215 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак (П 27).

Зб. 248 – Збірник на 248 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського, шифр Мак (П 42).

Зб. 274 – Збірник на 274 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак (П 37).

Зб. 293 – Закінчення попереднього збірника на 293 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак (П 38).

Зб. 314 – Збірник на 314 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак (П 43).

Зб. 319 – Закінчення попереднього збірника на 319 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр. Мак (П 28).

Зб. 449 – Збірник уставного письма, наближеного до напівуставу, на 449 листах, XVI ст. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 487/П (1645).

Пар – “Паренесись” Єфрема Сиріна із житієм. Зберігається в Ін-ті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мел М/П 110.